

UOT 94 (479.24)

SƏFƏVİYYƏ TƏRİQƏTİ ŞEYXLƏRİNİN OSMANLI SULTANLARI İLƏ MÜNASİBƏTLƏRİ

Günəl Rəhimli,

Bakı Dövlət Universiteti

Azərbaycan tarixi (təbiət fakültələri üzrə)

kafedrasının doktorantı

gunelrahimli1@gmail.com

XÜLASƏ

1300-cü ildə Şeyx Səfiyyəddin İshaq tərəfindən Ərdəbildə əsası qoyulan Səfəviyyə təriqəti qısa zamanda böyük rəğbət qazanaraq, əhatə dairəsini genişləndirdi. Bu təriqətin Azərbaycan torpaqlarında yaşayan tərəfdarları ilə bərabər, Türküstanda, Suriyada, Anadoluda xeyli müridi var idi. Amma təriqətə bağlı müridlərin çoxluğuna görə, Şərqi Anadolu torpaqları fərqlənirdi. Səfəviyyə təriqətinin müridləri arasında çoxluğu Anadoluda yaşayan yarımköçəri türkmən tayfaları təşkil edirdi. Həmin dövrdə Anadolunun Osmanlı nəzarətində olduğunu nəzərə alsaq deyə bilərik ki, bu, Osmanlı-Səfəvi münasibətlərinin yaranmasını hələ səfəviyyə təriqətinin ilk dövrlərindən etibarən zəruri etmişdir. İlk Səfəvi şeyxləri zamanında Ərdəbil dərgahı ilə Osmanlı dövləti arasında yaxşı münasibətlər qurulmuş, Osmanlı sultanları bu təriqətə ehtiram göstərmiş və yardımlar göndərmişlər. Şeyx Cüneydin (1447-1460) rəhbərliyi dövründə təriqətin şiəliyə meyil etməsi və siyasi mübarizə fikirlərinin ortaya çıxmasından sonra Osmanlının Səfəvilərə münasibəti dəyişmişdir.

Dövlət yaratmaq iddiaları ilə çıxış edən səfəviyyə təriqəti Osmanlı dövləti üçün də təhlükə demək idi. Təriqətin Osmanlı torpaqlarında yaşayan tərəfdarları Səfəvilərin ideologiyasına köndən bağlı idilər və bu mübarizədə Səfəviləri müdafiə edirdilər. Ərdəbil dərgahından təriqəti Anadoluda yaymaq üçün xüsusi xəlifələr göndərilirdi ki, onların buradakı təbliğatları təriqətin nüfuzunu daha da gücləndirirdi. Səfəvilərə bağlı türkmən ailələri Osmanlı ərazisini tərk edərək Ərdəbilə köçürdülər. Osmanlı Hökuməti bu köçlərin qarşısını ala bilmirdi. Bəhs etdiyimiz bu hadisələr zamanla Səfəvi-Osmanlı münasibətlərinin pisləşməsinə səbəb oldu.

Məqaləmizdə səfəviyyə təriqəti dövründə Osmanlı sultanları ilə Səfəvi şeyxləri arasındakı münasibətlər araşdırılmışdır.

Açar sözlər: *Səfəviyyə təriqəti, Osmanlı imperiyası, Anadolu, Şeyx Xoca Əli, Şeyx Cüneyd.*

Giriş

Azərbaycan tarixinin mühüm bir dövrünü təşkil edən Səfəvi Dövləti uzunsürən tarixi mübarizənin nəticəsi olaraq yaranmışdır. 1300-cü ildə Şeyx Səfiyyəddin tərəfindən Ərdəbildə Səfəviyyə təriqətinin yaranması Səfəvilər dövlətinə aparan yolun başlanğıcıdır. Səfəviyyə təriqəti və Səfəvi şeyxlərinin fəaliyyətinin araşdırılması Səfəvi tarixinin qaranlıq səhifələrini işıqlandırmaq üçün həm elmi, həm də siyasi baxımdan olduqca böyük əhəmiyyət kəsb edir. Mövzu müasir dövrümüzdə də aktuallığını qorumaqdadır. Bu problemin araşdırılmasına günümüzdə də önəm verilməsinin səbəbi o dövrün dövlətçilik təcrübəsini öyrənmək, Səfəvi tarixinin qaranlıq səhifələrini mənbələr əsasında işıqlandırmaqdır.

Səfəviyyə təriqəti ilk olaraq sufi-dərviş təriqəti kimi yaranır. Zamanla təriqət ətrafına xeyli tərəfdar toplaya bilir. Şeyx Cüneydin təriqətin lideri olmasından sonra təriqət şüariyyə meyil etmişdir. Şeyx Heydərin rəhbərliyi dövründən etibarən isə Səfəviyyə təriqətinin yayıldığı ideologiya “Qızılbaş ideologiyası”, tərəfdarları isə “qızılbaşlar” olaraq adlanmağa başlayır. Qızılbaşların ən çox topladığı ərazi isə Anadolu ərazisi idi. Osmanlı torpaqları olan Anadoluda qızılbaşlığın geniş yayılmasının səbəblərini və təriqətin ilk yarandığı dövrlərdən Osmanlı ilə münasibətlərinin araşdırılması məsələsini zəruri edir.

Səfəviyyə təriqəti şeyxlərinin Osmanlı sultanları ilə münasibətləri

İlk vaxtlar Səfəvi-Osmanlı münasibətləri qarşılıqlı hörmət prinsipləri əsasında qurulmuşdu. Osmanlı Səfəviyyə təriqətini sufi-dərviş təriqəti kimi qəbul etdiyi üçün “çeraq akça”sı adı altında hər il Ərdəbil dərgahına yardım göndərirdi. Çünki həmin dövrdə Osmanlı sultanları sufiliyyə hörmətlə yanaşırdılar.

Təriqətin Osmanlı sərhədləri daxilində rəğbət qazanmasında Səfəvi şeyxi Xoca Əlinin xüsusi rolunun olduğu dövrün mənbələrində qeyd edilmişdir. Belə ki, Şeyx Xoca Əlinin rəhbərliyi dövründə səfəviyyə təriqətinin inkişafının zirvə nöqtəsinə çatdığını deyə bilərik. O, özü Türküstan, Şam, Hicaz, Fələstin kimi islam ölkələrinə səyahət edərək, təriqətin irşad halqasını daha da genişləndirmişdi. Onun zamanında təriqət Ön Asiyada xüsusi təsirə sahib bir gücə çevrilmişdi. Hətta Əmir Teymurun da dərgaha ehtiram göstərdiyi haqqında dövrün mənbələrində məlumatlar vardır.

Şeyx Xocə Əli dövründə Əmir Teymurun Osmanlı üzərində qələbədən (1402) sonra geri qayıdarkən Ərdəbil dərgahını ziyarət etməsi bu dövrə aid mötəbər mənbələrdə xüsusi qeyd edilir. Bu hadisə haqqında İsgəndər bəy Münşi “Tarixi-ələmarayi-Abbasi” əsərində geniş məlumat verərək yazır ki,

Əmir Teymur Şeyxdən nə ehtiyacı olduğunu soruşduğu zaman dünyəvi işlərdən uzaq Şeyx ehtiyacları barəsində heç nə demir. Padşahın təkidlərindən sonra Allah rızası üçün Rum əsirlərini azad buraxmasını xahiş edir. Əmir Teymur razılıq barmağını gözünün üstünə qoyaraq, bütün əsirlərin azad olunması barəsində hökm verir. Ərdəbildə və onun hüduqlarında olan bir neçə kəndi və məhsuldar torpaqları öz halal pulu ilə alaraq o müqəddəs türbəyə bağışlayır. Buranın xəracının da o ali sülaləyə verilməsini buyurur (Türkman 2010, 64). İsgəndər bəy Münşinin Rum əsirləri deyə bəhs etdikləri Əmir Teymurun Sultan Bəyazidi məğlub etdikdən sonra Osmanlıdan əsir olaraq apardığı minlərlə türkmən ailələri idi. Türkiyə tarixçisi Faruk Sümər bir çox araşdırmaçının doğru qəbul etdiyi bu məlumatı yanlış hesab edərək, bunun həqiqətlə heç bir əlaqəsinin olmadığını bildirir. O, öz əsərində yazır ki, Əmir Teymur Türkünstanə Orta Anadoluda sıx şəkildə yaşayan və türkmənləşmiş qara tatarların böyük bir qismini zorla köçürdüyü kimi, Azərbaycanından da 10 min evlik bir icmanı özü ilə aparmışdır (Sümer 1976, 7).

Amma dövrün tarixi mənbələrinə, Şərq və Qərb alimlərinin araşdırmalarına baxdığımız zaman İsgəndər bəy Münşinin məlumatlarının F. Sümərin qeyd etdiyi kimi, yanlış yox, düzgün məlumatlar olduğunu görmək mümkündür. “Silsilətün-nəsəbi-Səfəviyyə”də də bu hadisə haqqında məlumat verilərkən qeyd edilir ki, öz xilaskarlarına minnət duyğusu ilə Ərdəbil dərğahının müridinə çevrilən bu rumluların Ərdəbildə qalan bir qrupu “rumlu sufilər” adı ilə məşhurlaşmışdır (Pirzadəyi-Zahidi 1343, 47; Bayramlı 2019, 48).

Bəlkə də Ərdəbil dərğahının yönünü dəyişən hadisələrdən biri də bu olmuşdur. Azad edilən əsirlərin bir qisminin qəlbində təriqət sevgisi formalaşaraq geri qayıtmış, bir qismi isə dərğahda qalaraq Səfəvilərə xidmət etməyə başlamışdır. Anadoluya geri qayıdanlar hər yerdə Səfəvilərin yaxşılıqlarından danışmışlar. Bu hadisə Səfəviyyə təriqətinin Anadoludakı şöhrətini daha da artırmışdır. Burada təriqətə meylin gücləndiyini görən Səfəvi şeyxləri Anadoluda təriqətin təbliğatını daha da gücləndirmək üçün səylərini artırmışlar. Xoca Əlidən sonra Şeyx İbrahimin atası ilə Həcc ziyarəti zamanı Anadolu və Suriyadan keçməsi onun buranı canlı olaraq müşahidə etməsi və müridləri ilə yaxından əlaqə qurması ilə nəticələnmişdi. Həmin dövrdə Anadoluda yaşayan və məşhur olan dərvişlər öz şeirlərində İbrahim Şeyxşahın adını səsləndirirdilər. Seyvori Şeyxşahın təbliğatı ilə bağlı yazır ki, Şeyx İbrahim Anadoluda və digər yerlərdə aktiv bir şəkildə Səfəviyyə təriqətini yaymaqla məşğul olan tərəfdarlarının sistemini mühafizə edə bildi və onu gücləndirdi. Şeyx İbrahim zamanında Ərdəbil təkkəsinə gələnlərin sayı o qədər artmışdı ki, Şeyxin hüzuruna qəbul olunmaq onların hər birinə nəsib deyildi (Savory 1980, 16). Digər təriqətlərin nümayəndələri də Şeyx İbrahimə hörmət bəsləyir, onu ziyarət

edirdilər. Şeyx İbrahimin dövründə Osmanlı ilə münasibətlər yaxşı idi. Görünür, Osmanlı səfəviyyə təriqətini öz dövləti üçün təhlükə kimi qəbul etmirdi.

Səfəviyyə təriqətinin rəhbəri Şeyx Cüneyd dövründə təriqətdə yeni şia meyilləri ortaya çıxdı və o, siyasi gücü ələ keçirmək niyyətində olduğunu açıq şəkildə elan etdi. Şeyx Cüneydin dövründə belə fikirlərin ortaya çıxması səbəbindən Osmanlı ilə münasibətlərdə dəyişikliklər baş verdi.

Hicri 852-ci ildə (miladi 1448), Ərdəbili tərک edən Cüneyd Anadoluya üz tutdu. Cüneydin Anadoluya yönəlməsinin bir neçə səbəbi var idi. Bunlardan biri səfəviyyə təriqəti ilə Osmanlı arasında əvvəldən yaxşı münasibətlərin olması idi. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, Osmanlı Hökuməti hər il Ərdəbil dərğahına “çıraq akça”sı adı altında yardım göndərirdi (Birdoğan 2001, 13). Hətta bu yardım Şeyx Cüneydin dövründə bir dəfə göndərilmədiyi üçün o, Osmanlı sultanı II Murada (1421-1444) şikayət etmişdir (Babinger, Köprülü 2000, 19). Bu əlaqə səbəbi ilə Şeyx Cüneyd Anadoluya yönəlmişdir. Onun Anadoluya yönəlməsinin başqa bir səbəbi də orada tərəfdarının çox olduğunu bilməsi idi. Şeyx Cüneyd Anadoluya gəldikdən sonra buradakı yarımköçəri türkmən tayfaları arasında təbliğati gücləndirərək, onların təriqətə bağlılığını daha da artırır, bu tayfalar arasında güclü nüfuz əldə edir.

Anadoluda olduğu zaman Sultan Murada məktub yazaraq, Qurtbeli adlanan ərazidə özünə ibadət etmək üçün səccadəsini sala biləcək qədər torpaq sahəsi verməsini istəyir. Həmin məktubu göndərəkən həm də məktubun yanında bir Quran, bir səccadə və bir təsbeh də hədiyyə olaraq Osmanlı sultanına göndərmişdi (Allouche 2001, 44). Hədiyyələri qəbul edən Xəlil Paşa vəziyyəti padşaha ərz edir. İ. Uzunçarşılı yazır ki, padşah hədiyyələri qəbul edib, Şeyx Cüneydin istəyi məsələsi mövzusunda Xəlil Paşa ilə məsləhətləşir. Sultan Murad Şeyx Cüneydin əsl məqsədini başa düşdüyünə görə, onun məktubuna “bir taxta iki padşah sığışmaz” ifadəsi ilə cavab verir, istəyini rədd edir. (Uzunçarşılı 1988 (1), 226). Şeyx Cüneydin elçisi sifəti ilə Sultanın yanına gələn səfəviyyə müridinə isə Şeyxə təqdim etmək üçün yardımlar verilir. (Uzunçarşılı 1988 (2), 220). Osmanlı Hökuməti də Şeyx Cüneydin dövlət qurmaq istəyindən xəbərdar idi. Amma səfəviyyə müridinə bəxşis verərək geri göndərilməsi Osmanlı sultanının Şeyx Cüneydlə düşmənçilik aparmaq istəmədiyini göstərirdi. Osmanlı sultanı Şeyxin Anadoludakı təsirindən xəbərdar idi və onunla düşmənçilik apararsa, Anadolunun yarımköçəri əhalisinin Cüneydi dəstəkləyəcəyini bilirdi.

Osmanlıdan rədd cavabı almasından sonra da Şeyx Cüneydin Anadoluda müridlərinin sayını artırmağı bacarması onun nə qədər fərasətli biri olduğunu göstərir. Sultan Muradın cavabından sonra, Osmanlı torpaqlarında qala

bilməyəcəyini başa düşən Şeyx Cüneyd Qaraman bəyliyinə üz tutur. Osmanlı Şeyx Cüneydi qəbul etmədiyi halda, Ağqoyunlu Uzun Həsən Şeyxin gücündən istifadə etmək üçün onu sarayına qonaq edir. Uzun Həsənin dəstəyini qazanan Şeyx Cüneyd yenidən Ərdəbilə qayıtsa da, cihad adı altında çərkəzlər üzərinə yürüş bəhanəsi ilə Şirvana hücumu zamanı öldürülür. Bundan sonra təriqətə rəhbərlik edən Şeyx Heydər dövründə də Osmanlının təriqətə münasibəti dəyişmir. Osmanlı səfəviyyə təriqətinin öz dövləti üçün nə qədər böyük bir təhlükə olduğunu başa düşürdü. Başı Ərdəbildə olan səfəviyyə təriqətinin gövdəsi Osmanlı ərazisi olan Anadoluda idi (Sümer 1976, 9). Anadolu türkmənləri Osmanlıdan daha çox Ərdəbilə bağlı idilər. Buna baxmayaraq, Osmanlı sultanı II Bəyazid Ağqoyunlu hökmdarı Sultan Yaqubun təriqətə qarşı mübarizə apardığından xəbərdar olduğu üçün təriqətə qarşı Osmanlı Dövləti səviyyəsində müdaxilə etməyi lazım bilmirdi. Həqiqətən də çətin mübarizənin sonunda Sultan Yaqub Şeyx Heydər öhdəsindən gəlir. Şeyx Heydər 1488-ci ildə Şirvanşahların və Ağqoyunluların birləşmiş qüvvələri ilə döyüşdə öldürülür. Bu hadisə Osmanlı Hökuməti tərəfindən sevinclə qarşılır. Heydər ölmə xəbərini Sultan Yaqub Osmanlı sultanı II Bəyazidə (1481-1512) yazdığı məktubla birbaşa özü çatdırmışdır. Məktubda, həmçinin deyilirdi ki, “Səfəviyyə təriqəti bizim ədalətimiz altına alınmışdır” (Dedeyev 2008, 216). Sultan Bəyazidin cavab məktubunda isə deyilirdi ki, “sənin bu zəfərin Şam və Ruma sevinc gətirmişdir” (Dedeyev 2008, 216). Qızılbaşların Osmanlı sarayında nə qədər arzu edilməz olduqlarını Sultan Yaqubla Bəyazid arasında Şeyx Heydər üzərindəki qələbə ilə əlaqədar göndərilmiş həmin bu məktublaşmalara baxdığımız zaman da görə bilərik. Məktubda II Bəyazid Səfəviyyə təriqətinin müridləri üçün “azgın qızılbaş topluluğu” ifadəsini işlədir (Kaplan 2008, 11). Bu məktublaşma, əslində, səfəviyyə təriqətinin həmin zaman üçün nə qədər güclü olduğunun göstəricisi idi. Bölgənin ən güclü iki dövləti birləşib bu təriqətin öhdəsindən gəlməyə çalışırdı. Onlar düşünürdülər ki, artıq bu məğlubiyyətlə təriqət öz gücünü itirmişdir və siyasi məqsəd üçün mübarizə aparmaq iqtidarında deyildir. Həqiqətən də Sultan Yaqub təriqətə ağır zərbə vurdu. Heydər ölmündən sonra da onun ailəsini İstəxr qalasında həbs etdirdi. Bəlkə də Sultan Yaqubun erkən ölümü olmasaydı, təriqət həqiqətən də zəifləyəcək və Səfəvilər Dövlətini qura bilməyəcəkdi. Amma yenə də mövcud zamanın inkişafı səfəviyyə təriqətinin xeyrinə oldu. 1490-cı ildə Sultan Yaqub vəfat etdi və hakimiyyətə oğlu Baysunqur Mirzədən (1490-1492) sonra qardaşı Rüstəm Mirzə (1492-1497) gəldi. O, Səfəvilərin dəstəyini qazanmaq üçün 1493-cü ildə onları həbsdən azad etdi. Səfəvi ailəsi Ərdəbilə yola düşdü. Təriqətin başına Heydər böyük oğlu Sultan Əli keçdi. Sultan Əlinin də

mübarizəsi uğurla nəticələnmədi. Bütün bu məğlubiyətlərə baxmayaraq, təriqət dağılmadı və yenidən Şeyx İsmayılın ətrafında birləşərək, sonda qələbə çaldı, mübarizənin sonunda Səfəvilər Dövləti quruldu. Bu qalibiyyətin əldə olunmasında əksəriyyətini Anadolu türkmənlərinin təşkil etdiyi Səfəvi müridləri qızılbaşların rolu böyük olmuşdur. Osmanlı sultanları bu türkmən tayfaların səfəviyyə təriqətinə qoşulmalarının qarşısını ala bilməmişdir. Hətta deyə bilərik ki, XV-XVI əsrlərdə Osmanlının yürütdüyü siyasi istiqamət özü Anadolu türkmən aşirətlərinin səfəviliyə meyl etməsinə, bir növ, şərait yaratmışdır.

Belə ki, XIV əsrdə Anadolu ərazisində yaranan Osmanlılar Hökumətinin mərkəzləşdirmə siyasətinə uyğun surətdə bu tayfaların oturaq həyata keçməyə məcbur edilməsi və üzərlərinə vergilər qoyulması onların Osmanlı Hökumətindən soyumalarına, Səfəvilərə daha çox meyil etmələrinə təsir edən əsas amil olmuşdur. Fateh Məhmətin İstanbulu fəth etməsindən sonra Osmanlı ərazisində, demək olar ki, müstəqil fəaliyyət göstərən ayrı-ayrı bəyliklərin mərkəzləşmiş dövlətə birləşdirilməsi prosesi gücləndirildi. Buna tam nail olmaq üçün isə köçəri əhalini də oturaq həyata keçirmək lazım idi. Bu isə uzun illərdir belə həyata alışmış türkmən ailələrinin narazılığına səbəb olmuşdu.

Mustafa Əkinçi Anadolu türkmənlərinin səfəviyyə təriqətinə qoşulmasının bir səbəbinin də Osmanlıda yeniçəri ocağının qurulması, bu əsgəri birliyin, əsasən, Balkan millətlərindən təşkil olunması və bunun da türkmən oymaqları üzərində yaratdığı mənfi təsirlə izah edir (Ekinci 2012, 164). Əslində, bu hadisə ilə türkmən oymaqlarının dövlət idarəsində iştirakının da qarşısı alınmış oldu. Bunu tətbiq etməkdə Osmanlının özünəməxsus haqlı yönələri ola bilər. Amma bu hadisə ilə türkmənlərin dəstəyini itirmiş oldu. Beləcə, özlərinə yeni bir dayaq tapmaq axtarışında olan türkmənlər onlara yeni imkanlar vəd edən Ərdəbil dərğahına yönəldilər.

Qeyd edək ki, belə bir şəraitdə tarix, sanki Səfəvilərin nailiyyətləri üçün münbit şəraiti hazırlamaqda idi. Osmanlının II Bəyazid dövründə yürütdüyü siyasət Anadolu türkmənlərinin Səfəvilərə yönəlməsini prosesini daha da sürətləndirirdi. Fəruq Sümər yazır ki, təriqətin Anadoluda yayılmasında II Bəyazidin möhkəm olmayan siyasətinin mühüm rolu var idi. Onun dövründə Anadoludakı şiməyillə xalq bir tərəfdə qalsın, sünni əhaliyə qarşı da təqiblər mövcud idi. Xülasə, bu təriqətin Anadoluda yayılmasında və Səfəvilər dövlətinin qurulmasında II Bəyazid də məsuliyyət daşıyır (Sümer 1976, 13).

Köçəri əhalinin ətrafında cərəyan edən belə siyasi-iqtisadi, sosial və mədəni proseslər Səfəvilər üçün olduqca münbit bir vəziyyət yaratdı. Osmanlı ilə Səfəvilər arasında rəqabətin artmasına səbəb oldu. Artıq XV-XVI əsrlərdə Osmanlıda Səfəvi təbliğatı əleyhinə xüsusi kitablar yazılmağa başladı. Qızılbaş ifadəsini aşağılayıcı mənfi mənada istifadə etməyə başladılar.

Ümumiyyətlə, Səfəvilinin Osmanlı ərazisində geniş yayılmasına təkan verən siyasi və sosial vəziyyətlə yanaşı, Səfəvi şeyxlərinin yürütdükləri təbliğatlarının təsiri olmuşdur. Belə ki, Ərdəbil təkkəsi tərəfindən bu ideologiyayı yaymaq üçün vəzifələndirilən xəlifələrə göndərildikləri ərazilərdə təriqətin ideologiyasını təbliğ etmək tapşırılırdı. Münəccimbaşı isə qeyd edir ki, Anadoluda səfəviyyə təriqətinin xüsusi xəlifələri var idi ki, bu da Səfəvilər dövlətini qurmaq arzusunu reallığa çevirməkdə ən vacib faktorlardan biri idi (Münəccimbaşı 1979, 428). Bu xüsusi şəxslər xəlifə kimi göndərildikləri ərazilərdən təriqətin möhkəm təməl üzərində dura bilməsi üçün maddi vəsait də yığmalı idilər. Onlar əhalidən nəzir və sədəqə adı ilə yığıqları bu pulları gizli şəkildə Ərdəbil dərğahına göndərirdilər. Ömər Faruk Təbər yazır ki, belə sərvətin Ərdəbilə axması elə bir hal almışdı ki, Səfəvilər böyük ölçüdə bu qaynaqdan bəslənirdilər (Teber 2005, 70).

Belə Səfəvi xəlifələrdən biri də Anadolu bölgəsi xalqından olan Təkəli Həsən Xəlifə idi ki, o da Osmanlı əleyhinə Anadoluda üsyan qaldırmış olan Şah Qulunun atası olmuşdur. Bu Şah Qulu Osmanlıda daha çox “Şeytan Qulu” ləqəbi ilə tanınmışdır. Bu bağlılıq da Şah Qulu üsyanında Səfəvilərin də təsiri olduğunu göstərir. Hətta xəlifələrin bir vəzifəsinin isə Osmanlı əleyhinə təbliğat apararaq, belə üsyanların baş verməsinə təşviq etmək olduğunu deyə bilərik. Osmanlı kitablarında Şah Qulu üsyanından sonra, 1512-ci ildə Osmanlıda baş verən Nur Əli xəlifə üsyanının da təşviqçisinin Səfəvilər olduğu yazılır.

Səfəvi xəlifələrinin vəzifələri haqqında Osmanlı arxivindəki Mühimat dəftərlərinin birində belə qeyd edilir ki, bu xəlifələrin bəzi vəzifələri var idi. Anadolu türkmən əhalisinin Ərdəbil təkkəsinə rəğbətini artırmaq və onlara təriqət haqqında məlumat vermək bu vəzifələrin birincisi idi. Bunun üçün xəlifələr Ərdəbil təkkəsindən Anadoluya şiə etiqadı ilə bağlı kitablar gətirir və bu ərazinin əhalisinə paylayırdılar, hər cür yollarla bu kitabları onlara oxutmağa çalışırdılar. Onu da deməliyik ki, xəlifələr, eyni zamanda, təriqətə bağlanan əhalinin toplu halda Ərdəbilə köçməsi üçün də şərait yaradırdılar. Bu köçlər sayəsində gələcəkdə Səfəvilər dövlətinin qurulması üçün lazım olan hərbi gücü əldə etməyə çalışırdılar. Belə ki, Səfəvi dövləti qurulduqdan sonra da iki əsr boyunca bu köçlər demək olar ki, davam etmişdir (Sümer 1976, 4). Osmanlı qaynağı olan “Aşıqpaşazadə tarixi”ndə bu köç prosesini belə ifadə etmişdir.

Türklər tərək edib diyarlarını

Satdılar yox bahasına davarlarını (Atsız 2016, 198).

Türkmən tayfalarının qızılbaşlaşmış hissəsi Səfəvilər Dövlətinin qurulması ilə Osmanlı ərazisini kütləvi şəkildə tərək edib Səfəvi ərazisində yerləşməyə başladılar. Mövzu ilə bağlı geniş araşdırmalar aparən Vladimiz Minorski Kiçik Asiyadan İran platformasına köç edən üç köç dalğasının olduğu haqqında məlumat

verərək yazır ki, bunlardan birincisi Qaraqoyunlu, ikincisi Ağqoyunlu, üçüncüsü isə Səfəvi köç dalğasıdır (Minorsky 1943, 12). Osmanlı Hökuməti bu köçün qarşısını nə qədər almağa nə qədər çalışsa da, bu cəhdlər nəticəsiz qalmış, Anadoludan xeyli sayda Səfəvi müridi köç etmişdir. II Bəyazidin türkmənlərin sərhədi keçməsinə icazə verilməməsi barəsində bir neçə fərmanı olmuşdusa da, reallıqda bu fərmanların heç biri həyata keçirilməmişdir. Firudun Emercen yazır ki, II Bəyazid Səfəvilərlə mübarizə üçün uyğun zamanın gəlməsini gözləsə də, türkmənlər üzərində nəzarəti itirməməyə çalışırdı (Emercen 2003, 42).

Əslində, 1496-cı ilə qədər, yəni II Bəyazidə qarşı sui-qəsd planı təşkil edilənədək Bəyazid qızılbaş türkmənlərinə qarşı xüsusi nəzarət tətbiq etməmişdi. Bəyazid hərbi səfərdən geri dönərkən İşıq adında bir qızılbaşın ona qarşı sui-qəsdə cəhd etməsindən sonra qızılbaşlara qarşı tədbir görməyə başlamışdır (Karaca 2002, 412). Bu hadisədən sonra da Səfəvilərin Osmanlı torpaqlarında təriqət təbliğatları davam etmişdir.

Şah İsmayıl dövründə Anadoluda təbliğatın davam etdirildiyinin bariz göstəricisi yuxarıda adını çəkdiyimiz Şah Qulu üsyanının baş verməsidir. Üsyan 1511-ci ildə təkəllilərin yaşadığı ərazidə baş vermiş və çətinliklə yatırılmışdır. İsmayıl Aka yazır ki, bu üsyandan sonra on beş minə qədər təkəli cəmiyyətinin Anadoludan İrana köçməsi üsyanın Səfəvilər tərəfindən dəstəkləndiyini göstərir (Aka 2003, 61). Bu hadisələrdən sonra Osmanlı Hökuməti Anadoludakı türkmənlərlə Səfəvilər arasındakı əlaqələri kəsmək üçün xüsusi tədbirlər görməyə başlamışdır. İsmayılın Bəyazidə müraciətindən sonra, qızılbaşların Ərdəbili ziyarət edib geri qayıtmaq şərti ilə gedişlərinə qismən icazə versə də Sultan Səlimin hakimiyyət başına keçməsi ilə Anadolu türkmənlərinin sərhədləri keçməsi tam qadağan edilmişdi. Əslində, Bəyazidin nisbətən yumşaq davranmasının səbəbi onların gücündən qorxması idi. Onlar Səfəvi eşqi ilə alışıb yanır və hər cür üsullarla şahlarına (İsmayıla) qovuşmağa çalışırdılar. Bunu Anadoluda yaşamış qızılbaş ozanı Pir Sultan Abdal belə dilə gətirirdi:

Yaz selleri gibi akar çağlarım

Hançer aldım, ciğerciğim dağlarım

Garip kaldım, şu arada ağlarım

Açılın kapılar şaha gidelim (Gölpınarlı, Barotov 2010, 27)

Osmanlı ərazisində yaşayan qızılbaşlar XIX əsrdən etibarən qızılbaş adı əvəzinə ələvi, yəni Əlinin tərəfdarları kimi adlanmağa başlamışlar. Bu da yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, “qızılbaş” ifadəsinin mənfi mənalarda işlədilməsi ilə əlaqədar olmuşdur. Osmanlı təqiblərinə görə onlar, hətta inanclarını da gecə və gizli yerlərdə həyata keçirməyə məcbur olurdular. Müasir dövrdə isə artıq bəzi şeylər dəyişmişdir. Bu gün onlar təqib olunmasalar da yenə də o düşüncədən qalma qorxu ilə əlaqədar olaraq mərasimlərini gecələr gizli şəkildə,

bir növ, davam etdirməkdədirlər. İrənə Məlikoff yazır ki, XIX əsrdə qızılbaşlar “asi, zındıq” mənası ilə eyniləşdirilən adlarını Əliyə, Ələviyə çevirdilər (Melikoff 2007, 10). Bu Ələvilər müasir dövrümüzdə də dini düşüncələrinin əsas prinsiplərini Şeyx Səfi buyruğundan öyrənirlər və ona əsasən davranırlar. Sadəcə, bu fakt bu günün Ələviləri araşdırdığımız dövrün qızılbaşları olduğunu demək üçün kifayət edir.

Nəticə

Ərdəbil dərğahı ilə Osmanlı arasında təriqətin erkən dövrlərində yaranan isti münasibətlər sonradan gərginləşmişdi. Səbəblərdən ən önəmlisi isə Səfəvilərin Anadoluda apardıqları təbliğat nəticəsində Osmanlıdan narazı Anadolu türkmən tayfalarının səfəviyyə təriqətinə qoşulması oldu. Həmin türkmənlər zamanla qızılbaş əsgərlərinə çevirilərək, Osmanlının ərazi bütövlüyü üçün təhlükə yaradırdı. Siyasi məqsədlərlə yanaşı, dini məzhəb fərqliliyi də bu münasibətlərin pisləşməsinə təsir edən səbəblərdən idi. Həmin dövrün ən güclü dövlətlərindən olan Osmanlının səfəviyyə təriqətinə ehtiyatla yanaşması və birbaşa açıq mübarizəyə girməkdən çəkinməsi təriqətin nə qədər böyük bir güc olduğunun göstəricisi hesab edilməlidir. Ərdəbil dərğahının belə bir gücü qazanmasında Səfəvi liderlərinin xidmətləri böyükdür. Təriqət rəhbərlərinin bacarığı və xəlifələrin təbliğatı nəticəsində, Anadolunun müxtəlif yerlərində yaşayan türkmənlər və qızılbaş ideologiyasına bağlanan digər tayfaları Azərbaycan və ətraf ərazilərdə özlərini xəyallarında qurduqları dövləti yarada biləcəklərinə inandırdılar. Bu inanc isə Səfəvilər Dövlətinin qurulmasına gətirib çıxaran mühüm səbəblərdən biri olmuşdur. Qızılbaşlar görüldüyü kimi, heç də asanlıqla və birdən-birə Səfəvilər Dövlətini qurmadılar, bunu zamanla, planlı şəkildə, addım-addım reallaşdırdılar. Səfəvi şeyxlərinin də yürütdüyü uğurlu siyasətin nəticəsi olaraq, Səfəvi müridi olan insanlar zamanla qızılbaş əsgərlərinə döndü və çətin mübarizənin sonunda Azərbaycan tarixində xüsusi bir yeri olan Səfəvilər Dövləti quruldu.

ƏDƏBİYYAT

Aka İ. (2003). “Anadolu’dan İran’a Göçlər” / *Tarihten Günümüze Türk-İran İlişkileri Sempozyumu* (16-17 Aralık 2002), Ankara, (s.57-63).

Allouche A. Osmanlı, (2001). “*Safevi ilişkileri kökenleri ve gelişimi*”, Çeviren: Ahmet Emin Dağ. İstanbul: ANKA yayınları, (s.232).

Atsız N. (2016). “*Aşıkpaşaoğlu tarihi*”, Ankara: Ötüken, (s.213).

Babinger F, Köprülü F. (2000). “*Anadolu`da İslamiyet*”, Çevirmen: R. Hulusi. İstanbul: İnsan yayınları, (s.138).

Bayramlı Z. (2019). “*Silsilätün-nəsəbi Səfəviyyə əsəri Azərbaycan tarixinin mənbəyi kimi*”, Bakı: Avropa nəşriyyatı, (s.106).

Birdoğan N. (2001). “*Şah İsmail Hətai yaşanı ve yapıtları*”, İstanbul: Kaynak yayınları, (s.558).

Dedeyev B. (2008). “*Səfəvi tarikatı ve Osmanlı devleti İlişkileri*” //Uluslararası Sosyal Arařtırmalar Dergisi (The Journal of International Social Research). Vol. 1/5, (s. 205-225).

Ekinci M. (2012). “*Səfəviyyə Tarikatı ve Türkmenler Üzerindeki Rolü*” //Anadolu`da Aleviliğin Dünü ve Bugünü. ed. Halil İbrahim Bulut. Sakarya Üniversitesi Yayınları, (s.143-174).

Emercen F. M. (2003). “*Osmanlı Devleti`nin Sark Meselesi`nin Ortaya Çıkışı ve ilk Münasebetler ve iç Yansımalar*” / Tarihten Günümüze Türk-İran ilişkileri Sempozyumu. Ankara, (s. 33-48).

Gölpınarlı A.,Boratav P.N. (2010). “*Pir Sultan Abdal*”, İstanbul: Derin yayınları, (s.294)

İsgəndər Bəy Münşi Türkman, (2010). “*Dünyanı bəzəyən Abbasın tarixi*” (Tarix-e aləmarayə- Abbasi). Fars dilindən çevirən Ş. Fazil. Bakı: Şərq-Qərb, (s.1400).

Kaplan D. (2008). *Buyruğa göre Kızılbaşlık*: İlahiyat doktoru. ... dok. tezi. Konya, (s. 247)

Karaca B. (2002). “*Səfəvi Devleti'nin Ortaya Çıkışı ve II. Bayezid Dönemi Osmanlı Səfəvi İlişkileri*” // Türkler. cilt 9. Ankara: YeniTürkiye yayınları, (s.409-418).

Melikoff İ. (2007). “*Kırkların Ceminde*”, Türkçesi: T. Alptekin. İstanbul: Demos, (s.196).

Müneccimbaşı A. D. (1979). “*Səhaifül Əxbar fi Vəkayi ül Əsar*”, arapçadan terc: İ. Erünsal. I cilt. Yayınlayan: Tercuman gazetesi. İstanbul: Kervan Kitapçılık, (s.300).

Savory R. M. (1980). “*Iran under the Safavids*”, Cambridge: Cambridge university press, (p. 270)

Sümer F. (1976). “*Səfəvi devletinin kuruluşu ve gelişmesinde Anadolu türklerinin rolü*” (Şah İsmail ile Halefleri ve Anadolu Türkleri). Ankara: Güven matbaası, (s.265).

Şeyx Hüseyin Pesəri-Abdal Pirzadəyi-Zahidi, (1343). “*Silsilätün-nəsəbi-Səfəviyyə*”, Berlin, (s.110).

Tadhkirat al-Mulûk, (1943). “*A Manual of Safavid Administration*” (circa 1137-1725). Trans: Minorsky.V. London:, (p.130).

Teber Ö. F. (2005). *XVI. Yüzyılda Kızılbaş farklılaşması*: İlahiyat doktoru. ... dok. tezi. Ankara, (s.210).

Uzunçarşılı İ.H. (1988). “*Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri*”, Ankara: Türk Tarih Kurumu, (s.297)

Uzunçarşılı İ.H. (1988). “*Osmanlı Tarihi*”, Ankara: Türk Tarih Kurumu basımevi, (s.549)

Гюнель Рахимли

ОТНОШЕНИЯ СЕФЕВИДСКИХ ШЕЙХОВ С ОСМАНСКИМИ СУЛТАНАМИ

РЕЗЮМЕ

Секта Сефевийе, основанная в 1300-ом году в Ардебиле шейхом Сафиаддином, за короткое время расширила круг своего влияния, вызывая растущий интерес окружающих. Наряду со сторонниками этой секты, жившими на азербайджанских землях, немало мюридов проживало в Туркестане, Сирии и Анатолии. Восточная Анатолия особенно отличалась тем, что здесь проживало большинство мюридов – членов секты. Большую часть мюридов секты Сефевийе в Анатолии составляли полукочевники туркменских кланов. Если учитывать, что в те времена Анатолия находилась под контролем Османского государства, то можно сказать, что установление Осmano-Сафавитских отношений было необходимо еще во время зарождения секты Сефевийе. В период правления первых сефевидских шейхов между сектой в Ардебиле и Османским государством сложились хорошие отношения, Османские султаны относились к секте с уважением и оказывали ей помощь. Однако во время правления шейха Гюнейта (1447-1460 гг.), когда секта начала склоняться к шиизму и в ней начались политические разногласия и борьба, отношение Османского государства к этой секте изменились.

Заявляя о намерении создать государство, секта Сефевийе стало источником прямой опасности для Османской государственности. Тем не менее, последователи секты, живущие на землях Османского государства, поддерживали с идеологию сефевидов и их борьбу. Халифы, бывшие специальными посланники Ардебильской секты, направлялись в Анатолию, чтобы распространять идеи секты, и их агитация все больше укрепляла авторитет. Туркменские семьи, имевшие связи с сефевидами, переселялись в Арdebиль, покидая территории Османского государства. Османское правительство было не в сила противостоять этому переселению. События, о котором здесь идет речь, стали причиной ухудшения осmano-сефевидских отношений.

В данной статье рассмотрены отношения между султанами Османского государства и сефевидскими шейхами во времена секты Сефевийе.

Ключевые слова: секта Сефевийе, Османская империя, Анатолия, шейх Ходжа Али, шейх Гунейт.

Gunel Rahimli

RELATIONS OF SAFAVI SHEIKHS WITH OTTOMAN SULTANS

ABSTRACT

The Safaviyya sect founded by Sheikh Safiuddin Ishaq in Ardebil in 1300 has expanded its scope with great popularity among the people in a short time. Beyond Azerbaijan there was also a mass of supporters in Turkistan, Syria and Anatolia. Eastern Anatolia was taking special place with its crowd of followers. The majority of the followers of the Safaviyya sect living in Anatolia were semi-nomadic turkman clans. If we consider that at that time Anatolia was under the control of the Ottoman state, then we can say that the Ottoman-Safavid relations was necessary, from the initial times of the Safaviyya sect. This necessitated the establishment of the Ottoman-Safavid relations from the earliest days of the Safaviyya sect. Initially, the Ottoman sultans were followers of this sect and were providing them good help. But during the leadership of Sheikh Juneyd (1447-1460), when the political ambitions of the Safaviyya sect appeared, the attitudes of the Ottoman sultans to the sect changed.

The Safaviyya sect directly threatened Ottoman statehood when they decided to create a state. Because the supporters living in the lands of the Ottoman state were deeply mentally connected with the ideology of the Safavids and were supporting them in this struggle. From the Ardabil sect, special caliphs were sent to Anatolia to strengthen the image of the sect to by their local agitations. Most turkman families which were loyal to Safavids left the territory of the Ottoman state and moved to Ardabil. The Ottoman state was not able to resist this resettlement and such cases were the causes of deterioration of Ottoman-Safavids relations.

In this article, the relations between the Ottoman sultans and Safavi sheiks during the Safaviyya sect were investigated.

Keywords: Safaviyya Sect, Ottoman Empire , Anatolia, Sheikh Hoja Ali, Sheikh Juneyd

Çapa tövsiyə etdi: dos. B.Ş.Şabiyev